

Костянтин КОГТЯНЦ

МОНЕТИ
ДЛЯ
ПАТРІАРХА

Костянтин Когтянц
Монети для патріарха

Частина перша, в якій читач знайомиться з головними героями та дізнається багато несподіваного про відомих історичних персонажів

Кінний сердюк^[1] Мусій Ільченко на прізвисько Пройдисвіт уже котру годину підпирав стіну. Зранку його викликали до полковника, і той наказав готуватися в дорогу. Ну а сердюкові зібратися – як голому роздягнутися. Потім два незнайомих старшини привели його до Лаври, завели до цього приміщення – Бог знає, як його назвати: сказати б, келія – так навіть лавки немає, – і наказали чекати. Ось він і чекає.

Нарешті у коридорі почулися важкі кроки, і Мусій зігнувся у поясну поклоні, як тільки побачив багатий одяг.

І лише коли перед очима з'явилася долівка, до розуму дійшло, *чиє* обличчя він побачив.

Ільченка наче заціпило! У голові не залишилося жодної думки, і він не просто забув, що треба казати, – бідолаха не пам'ятав, що на світі взагалі існують якісь слова.

Його Ясновельможність, Гетьман Його Пресвітлої Царської Величності Війська Запорозького обох берегів Дніпра не вперше стикався з такою ситуацією, він уже давно звик до цього, тому заговорив сам, та ще ж і як заговорив!

– Халь хазамта аль-дзхануд арбаа вахдака?^[2]

Як не дивно, але звернення арабською повернуло Мусія до тям.

– Наам. Енхом кану доафаа!^[3]

Власне, нічого дивного. Розповіддю про його подвиг хоч трохи зм'якшили поразку.

Тоді їхню сотню послали на допомогу сандомирцям проти варшавців^[4] і наказали розігнати невеликий загін шляхти. Розігнали.

І з розгону врізалися у шведських мушкетерів та гренадерів, які раптом опинилися там, де ще мить тому нікого не було, і які діяли, мов пальці однієї руки.

А хорунжий союзного польського загону раптом чомусь вирішив, що Варшава краща за Сандомир, і вдарив з тилу.

Мусій сам не пам'ятав, як вирвався з тієї веремії, і лише через певний час, побачивши кров на клинку, зрозумів, що не просто втікав, а когось-таки зарубав, і навіть, можливо, не одного.

Хоча той, хто каже: «Я ніколи не тікав», – скоріше зовсім не воював.

Голоси він почув надвечір і незабаром побачив цю четвірку – вони, либонь, відстали від своєї частини. І тут Мусія таке зло взяло: його товаришів, якщо не всіх, то багатьох, зараз, у кращому разі, закопують, а то й кинули крукам та вовкам на поживу. А цим хоч би що.

Двоє шведів ішли, мало не обійнявшись, гранатну сумку на правому боці було дуже добре видно. У пам'яті спливали фігури гренадерів, що кидали порохові гранати. Вони були... Точно, вони були скляні!

Мусій обережно натиснув на гачок – і вибух відкинув обох гренадерів у різні боки.

Двоє інших пальнули з мушкетів по кущеві, за яким Мусія (коня він залишив трохи віддалік) уже не було.

Дурні! Ніколи не можна стріляти, якщо не бачиш куди!

Мусій напав на них, як вовк на молодих недосвідчених хортів. Один лише встиг витягти шпагу, як отримав заряд шроту з пістоля. Проте останній змусив сердюка згадати молитви! Він був трохи досвідченіший, та й учився, мабуть, краще, бо зустрів Пройдисвіта знаменитим «шведським маніром», тримаючи у правій руці шпагу, а в левиці мушкет з примкнутим багнетом, поставивши їх хрест-навхрест, – як то кажуть, хто не знає, що це таке, нехай спробує.

Пробити такий хрест спереду було просто неможливо, а коли Мусій пробував зайти збоку, швед швидко розвертався на підборах, знову опинявся хрестом уперед і пробував дістати Мусія то шпагою, то багнетом (якби він був трохи талановитіший, то був би кінець Ільченкові).

Врятував засіб, про який Пройдисвіт думав колись, але скористався ним уперше: він начищеним ефесом свого палаша впіймав сонячний промінь, пустив «зайчика» в очі ворога, кинув розрядженого пістоля у найуразливіше місце кожного чоловіка, – і німецький палаш, знятий з тіла вбитого союзника, саксонського офіцера, розрубав високу гренадерську шапку.

(Власне кажучи, цей палаш із чудовим золінгенським клинком та клеймом^[5] могли б у сердюка й відібрати, якби не одна обставина. Пластина, що прикривала тильний бік долоні, була не справа, а зліва, тобто нещасний саксонець – упокой, Господи, його душу, хоч він був і не нашої віри, – так само, як і Мусій, був ліваком, а палаш робили на замовлення. Ну, а клинок Ільченко намагався доставати з піхов лише тоді, коли старшини не бачили.)

Щоправда, порубана була, головним чином, шапка, голова майже й не покуштувала палаша. Але швед поточився і впав на землю. Мусій швидко зв'язав його власним поясом. Мало хто брав у полон

синього^[6] шведа.

...А якщо вдуматися, то знання гетьманом арабської мови не таке вже й дивне, адже він довго служив Дорошенкові, той ходив під рукою султана, а серед турецьких старшин арабська дуже поширена.^[7]

– І ти обрізаний, – продовжив Його Ясновельможність усе тією ж мовою.

Мусій мало не заскрипів зубами, адже йому ніхто не вірив, що в країні Маср, або Міср^[8] і християни обрізані – саме вони допомогли йому втекти, але поставили умову: він має бути обрізаний, бо хоча прикмети раба, що втік, не кричать на вулицях глашатаї (тим більше, що раб утік від страченого мамелюкського^[9] бея з білих^[10] під час штурму його палацу червоними яничарами), однак від Аль-Кахири^[11] до міста, яке християни називали Ракота, а бусурмани – Ескандерея,^[12] шлях довгий, і якщо хтось побачить його необрізаний чоловічий уд – усі сядуть на палі.

Але хлопці не вірили, вважали, що він колишній потурнак.

Це була одна з причин, через що його прозвали Пройдисвітом...

Гетьман кивнув – скоріше за все, власним думкам – і вийшов, залишивши Ільченка з якимось старим, таким старим, що йому могло б бути й сто років.

– Поїдеш до Дамаска.^[13] До патріарха. Ми тут, коли нові рови копали, знайшли ось ці монети, а написи на них ніхто прочитати не може... Патріарх розуміється на таких речах.

Написи дійсно не були схожі на арабські чи на ті, якими користуються копти чи християни Сирії, чи на вірменські літери, але...

Старий брехав... *«Цікаво, чи розуміє він, що я бачу його неправду?»*

– Мало нас залишилося, – зітхнув старий.

Отже, розуміє.

– А гетьман наказав: знайди мені такого, щоб доїхав і повернувся. Ти, каже, знайдеш – якщо захочеш.

«А ти не схотів ризикувати своїми учнями – якщо вони в тебе є».

Утім, сердюк дійсно знав за собою одну якість – коли він укладав у свій голос певну силу, то багато хто йому вірив на слово. З плином часу він навіть почав заздалегідь розуміти, кого *візьме*, а кого ні. Зі старим не варто було й пробувати.

– Поїдеш одразу, як розмову завершимо. – Старий посміхнувся, показавши лічені зуби. – Щоб не встиг пробовкатися. А хлопці хай думають, що тебе заарештували за щось.

Мусій подумки вилаявся, але вголос нічого не сказав. Як то кажуть, хто мовчить, той двох навчить.

– Ти ж і татарською так-сяк можеш?

Мусій кивнув. Щоправда, говірка барських татар... власне кажучи, розмовляли вони суржиком, де частина слів – наші, але ще частина не зустрічається в інших татарських говірках, проте так-сяк порозумітися з татарами та турками (мови схожі) – міг. А турецькі старшини володіють арабською.

– Спочатку заїдеш до Букурешта.^[14] Скажеш, до речі, тому писарю, що веде листування нашою мовою, пану Корбю, що брат його помер.

Ільченко насторожився. Потилицею відчув, що ця смерть якимось із його завданням пов'язана.

Дійсно, питання, чи помер Давид Корбю,^[15] він же (за українськими документами) Іван Давид, багаторічний зв'язковий між спецслужбами Гетьманату та Волоського князівства, своєю смертю, чи йому допомогли померти, залишилося відкритим, хоча його оглядали гетьманські лікарі (німець та італієць), ще один італієць, що аж надто добре розумівся на отрутах – і тому мусив утікати із Сицилії аж в Україну, та, потай від усіх, ворожити.

Оглядали – і нічого не вгледіли. І на аква тофану схоже, і на з'їдіння^[16] – та в тому-то й річ: і схоже, і ні.

Тому довелося деякі плани терміново змінювати, а це призвело до змін і в тому плані, який через кілька століть назвали б «операцією прикриття».

– Їдеш як гонець Його Ясновельможності, проїзна грамота в саквах. Начебто повідомити про смерть пана Корбю. Є й подальша проїзна – від князя-господаря Костянтина – начебто пан Корбю – небіж архімандрита, тож князь послав тебе повідомити. Грамота справжня, але, щоб ніхто не питав, звідкіля вона взялася, заїдеш до Букурешта. І про всяк випадок – ще одна, від Дубоссарської^[17]... – він трохи запнувся, – ...старшини.

Мусій Пройдисвіт не знав слова «авантюра», але відчував саме це. Начебто все продумано, але... Але... Але...

Та наказ є наказ.

* * *

– Значит, поехал гонец в Мунтянию, и сам гетман с ним говорил, а в полку говорят, што он арестован?

Аркадій Борисов, який носив скромне звання порутчика^[18] Преображенського полку, – проте не слід забувати, що сам цар був у цьому полку спочатку урядником, а згодом капітаном бомбардирської роти, – замислився. Листування з господарем Костянтином гетьманові дозволено. Але навіщо тоді отака складність?

Борисов знав, що доля Гетьманату, в принципі, вирішена. Його знищать, як знищили Касимівське царство – він народився й виріс біля колишнього касимівського кордону і добре пам'ятав, як у татар був свій уділ. Ну й де він? Те ж саме і з цими хохлами буде. Але коли і як?

Крім усього іншого, позбавити – без вагомих доказів – володіння людиною, яку в Європі називають гран дуксом,^[19] – не дуже зручно.

І ось така нагода.

Якщо перехопити цього таємного посланця, випатрати його, змусити дати свідчення, навіть кілька різних свідчень, а потім передати їх Даниловичу,^[20] який сам зазіхає на гетьманську посаду, сподіваючись, що в такому разі після знищення козацтва Малоросію залишать йому, то Данилович оцінить.

Так! Але треба подбати, аби про такий рапт (Борисов учився у Франції, тому й подумав – рапт, викрадення) ніхто не знав.

А! У складі нерегулярних військ, які привів сюди царевич Олексій, є калмицькі загони. А серед калмиків багато ногайців. Десь із півстоліття тому ногайці повстали проти кримського хана і частина їх перейшла на бік калмиків.

Хоча касимівська та ногайська говірки відрізнялися, порозумітися все ж було можливо.

Він відбере таких, хто жодного слова не знає російською, отже, випадково не прохопляться. Ну й Роба треба взяти з собою, ясна річ, як же без Роба...

– Приметы у сего Мусия есть какие, штоп легко в память?

– Ну високий він, волосся русяве, руки довгі, очі... забув я! – Борисов мало не сплюнув, і Юда зачастив: – Замість коня в нього... ну як його...

– Мул, што ли?

– Ось-ось. Мул. І не шабля в нього, а палаш, як у старшин драгун ваших...

– Я тебе покажу «ваших»! Голоса испущаешь?^[21] Его пресветлого царского величества га-аспада драгунския офицеры!

Борисов повернувся до дверей:

– Васька! Покличь ко мне с калмыков старших которого!

Приймаючи таке рішення, Борисов не знав, що він сам схопив принаду і, більше того, підштовхнув камінь, який викличе цілу лавину.

На щастя, донощик чи то не помітив, чи то з переляку забув, що Мусій – лівак.

* * *

Мусій тим часом їхав не поспішаючи. Та й куди поспішати? До Дамаска так і сяк шлях довгий...

Він ніколи не вважав себе ані характерником, ані, тим більше, чаклуном-ворожбитом, але *дещо* він усе ж таки *вмів*.^[22]

Мабуть, тому й купив його Абдаллах, знаменитий на весь Єгипет звіздар, якого тримав при собі бей Ісмаїл, тому й вчив арабської – хоча більше того життя вчило, – мабуть, щось відчув і готував собі в учні.

Власне, дечого й навчив. Як до того Іса.

Монети, які йому дали, були биті зовсім недавно! Метал ще пам'ятав, як він був гарячий, пам'ятав удар штемпеля. Виходить, що ці загадкові знаки – якийсь тайнопис.

Мало про що може гетьман повідомити патріарха!

Але з цього випливало одне: якщо його візьмуть живцем, то катуватимуть до смерті, аби пересвідчитися, чи не везе він чогось у голові. А то й ще гірше – змусять під тортурами оговорити гетьмана. А потім, як запишуть зізнання, то зразу вб'ють, не давши й покаятися, – не треба нікому, аби піп на сповіді отаке почув.

І піде він на Божий суд з невідпущеними гріхами, бо це військові гріхи – вбивства або там підпали – гетьман на себе бере, а за інші – такого немає.

Але наказ є наказ. Як казав його колишній курінний^[23]: «Мусій – мусиш!»

Він ще раз передивився свої сакви і переконався, що ті, хто збирав йому речі, справу свою знали.

Вони вклали три гаманці. У першому – дрібні польські гроші, мідні російські копійки та полушки^[24], втім, були й три срібних – два

п'ятака та трояк^[25], кілька турецьких акче.

Другий був дуже-таки пузатий, усе турецьке, головним чином – акче, але зустрічалися й крупні монети – піастри. Тобто коли в'їдеш до турецьких володінь, перекладай потроху з великого гаманця, який тримай подалі, – у маленький.

Третій – піастри та золоті монети. Вистачить, аби доїхати до Дамаска й повернутися назад.

І те, що йому дали мула, – правильно. Коні легко гинуть – наприклад, від води поганої. Мули у цьому надійніші.

Раптом Мусій, підїхавши до струмка, замість того аби перебратися через нього, вїхав у воду і пішов по воді, слідів не залишаючи. Та не вверх по течії, а вниз, у бік Дніпра з Києвом.

Як казав той самий курінний, царство йому небесне, «ворона завжди прямує, а дома не ночує...».

** * **

Чаклун відірвав очі від діаманта в каблучці. Цікаво, чи розуміє Борисов, у що він ушелепався? Нападати на Мазепу... а він явно збирався напасти. Як би сам не опинився на пласі. Цареві зараз нові внутрішні конфлікти не потрібні, он на Дону неспокійно, башкири бунтують.

Шкода! Дуже шкода, що можна щось побачити лише через двійко оброблених діамантів.

Колись, кажуть, можна було й без цього. Дехто, оповідають, навіть у простій воді з-під млина міг багато чого углядіти, у цих малоросів навіть приказка існувала: «вгадав, наче у воду дивився».

Зараз не те.

Потрібні два однаковісіньких діаманти (а скільки вони коштують?), добряче попрацювати над ними – він потім два тижні був хворий, та й після кожного підглядання почувається зле, і от...

І от каблучка, яку він презентував царевичу Олексію, чомусь опинилася на пальці в Борисова. Аркадій Петрович не остання людина в Преображенському – ясна річ, не в полку, а в приказі,^[26] та все ж не те...

(А таємниці ніякої не було. Просто про одну п'яну пригоду царевича Борисов доповісти-то доповів, але так, що *батько* лише посміявся. Що Петро вб'є сина – такого ще й уявити ніхто не міг, от Борисов і підстрахувався. А царевич віддячив.)

А все ж таки – що замислив Мазепа? Чого гінця-то послали?

* * *

Борисов дійшов уже мало не до сказу. Здавалося б, на шляхах Київщини мули трапляються не кожного дня, мали б запам'ятати, але оці клятї хохли на будь-яке запитання відповідали або «Га?» або «Що?», і з Аркадія Петровича сім потів сходило, поки зрештою вдавалося з'ясувати, що й цей ніякого мула не бачив. (Борисов не вбачав жодного зв'язку між подібною поведінкою й тим, що він – як і завжди – кількох чоловік побив нагайкою.)

Нарешті один з татар, що стали калмиками, наслілився звернутися до його благородія.

Вислухавши, Борисов насупився: за таке все ще спалювали на вогнищі, але хто дізнається?

Кочівник дістав досить велику кістку. До речі, звідкіля дістав – було абсолютно неясно: кишень у нього не було, за пазуху не лазив.

Губи ногойця заворушилися, і через певний час по лопатці пішли тріщини.

– Він повернув назад до Дніпра.

Мусій здригнувся, неначе від удару. Тепер він розумів, що відчував старий Іса, коли вчив його. Тричі чужу вчив людину – чужу по крові,

чужу по мові, чужу по вірі. Хоча, з іншого боку, учнів до Мусія в нього не було. Мабуть, одні з одноплемінників були нездатні, іншим він не довіряв.

** * **

Вісімнадцять років тому.

Хлопець ішов, з кожним кроком відчуючи, що його залишають останні сили. Він ішов рукотворною пустелею, на яку перетворилася південна Київщина та вся Брацлавщина. За сім днів шляху він лише один раз бачив якесь селище, де над дахами декількох хат курилися димки, проте не став зразу підходити. І не даремно – опівдні почувся заклик муедзина. Отже, там були турки.

Позавчора у спаленому дощенту селі він наївся вишень – частина дерев вижила.

Проте чи то з вишнями було щось не те, чи то Мусій забагато їх зїв, але зі шлунком сталося таке, що він за два наступних дні пройшов усього нічого і навіть час від часу втрачав свідомість.

Як не дивно, півгодини тому йому вдалося вбити зайця, і тепер він шукав місце, де безпечно було б розвести вогонь.

Правий був дід Данило, напучуючи: *«Якщо тебе впіймають, то тікай зразу, поки не заслабнув ще з голодухи, не ведися на думки та на розмови – може, буде краща нагода. Перша нагода – вона буде й остання, другої ніколи ти не діждешся. Та ніколи не тікай туди, де проходив раніше, бо там і шукатимуть. Ніж завжди примотуй до ноги, нижче коліна – туди не кожен полізе. І там же – кремінчик. Ясно, по ножу кременем бити – це не по кресалу, та запалиш, зрештою. Найчастіше навіть влітку гинуть, якщо немає вогню. А з пояса можна зробити пращу».*

Власне, все так і сталося. Вони йшли на Полісся, коли їх нагнали татари. (Лише через багато років Ільченко зрозумів, що ножа не знайшли тому, що він дуже не бажав, аби знайшли. Дуже. Все його єство волато: «Не нагинайся! Не шукай!»)

Зараз Мусій вишукував поглядом якийсь зручний яр...

Хлопець у черговий раз присів під кущем, на хвилюку відволікся, бо занадто вже крутило черево, – і... і три татарина неначе з-під землі вирости.

Щойно не було нікого, і ось тобі на – стоять півколом...

– Не треба нас боятися, – досить чистою українською сказав найстарший, мружачись, неначе дивився на сонце.

«Аякже!»

– Ми не ті, від кого ти втік. Ми нащадки рабів королеви Бони ^[27] і живемо в Барі.

А крім них у Барі ніхто не жив. ^[28] Власне, і вони забиралися до руїн міста, де вціліли тільки татарські будинки, лише на зиму. Решту часу кочували спустошеними околицями, випасаючи худобу, збираючи плоди (садів без господарів залишилося дуже багато), полюючи.

Мусій був пастушком, а заодно – за три роки – довів своє володіння пращею до найвищої майстерності, завдяки чому майже завжди був ситий (татари за пастушество годували, але далеко не донесхочу). Щоправда, на кожного збитого птаха треба було витратити кілька камінчиків, зате у великого жирного бабака не було жодних шансів...

Та от що дивувало Мусія: хоча повз Бар весь час проходили різні війська, барських татар ніхто не чіпав. ^[29]

Чому саме – прояснішало, коли Іса почав його вчити.

* * *

Мусій не збирався ночувати на постійних дворах. Зрештою, трохи покаяти можна і в сідлі.

Тепер ворог приблизно знав, куди Мусій їде... А що ворог на нього ворожив, сердюк анітрохи не сумнівався, бо він відчув не лише сам факт ворожіння, але й те, що через багато років назвали б «його стиль», і був певен, що то не стиль старого ворожбита, який так і не назвався, отже, шукати його міг лише ворог... Але оці татарські штуки з кісткою дають не надто вірний результат.

Тож Мусій вирішив дотримуватися попереднього плану; переплисти на лівий берег Дніпра, тримаючись за мула, це неважко... а потім...

Проте вже смеркалося, на шляху поменшало народу, та...

Сердюк зліз із мула і, тримаючи його за повіддя, поліз до чагарників.

Щось йому не подобалося.

Попереду донісся стук копит.

І позаду також.

З боку Києва з'явилися два вершники.

Чорт забирай, але один з них – жінка!

Назустріч виїхали ще двоє, у мундирах царських драгунів, але без рушниць чи пістолів.

Ільченко напружився раніше, аніж до його голови дійшло, що зазвичай солдати регулярних полків по двоє не їздили, бо важкі умови служби призводили до частого дезертирства. Якщо треба було послати зв'язкового, то посилали козака або когось із москалів старих служб, або «його благородіє» посилав свого довіреного холопа. Тим більше – не їздили драгуни без вогнепальної зброї.

І раптом... драгуни зіп'ялися у стременах, уважно подивилися на коней двійки, вихопили палаші й атакували козака, який супроводжував жінку.

Мусій відчув, що його роздирає навпіл. З одного боку, серце вимагало допомогти своєму, тим більше що навряд чи драгуни виконували наказ, скоріше, це були переодягнені розбійники; з іншого – розум наказував не ставити під загрозу гетьманове доручення.

Але він не встиг схилитися на той бік чи на інший, бо сутичка тривала всього кілька секунд: козак не чекав нападу саме від драгунів, до того ж він явно зник битися з татарами та поляками, а ті й другі саме *рубаються* кривими шаблями, тож до бою з противником, що мав прямі палаші, він, либонь, став чи не вперше в житті – і тієї самої миті, коли він блискавично зарубав одного, його заколов другий.

Вцілілий драгун наздогнав жінку, приголомшив її плазом і, страшно крикнувши, розігнав решту коней. Уся операція зайняла не більше хвилини.

Мусій, подякувавши долі за те, що в нього мул – кінь би вже заіржав, а мули спокійніші, – обережно, аби не виявити себе, витяг із саморобних піхов багнет і прилаштував його на трофейну шведську рушницю.

Він чомусь перестав вагатися, щось підказувало йому, що треба робити.

Шведський багнет, на відміну від старого багинета,^[30] не вставлявся в дуло, а одягався на нього, що дозволяло стріляти, а головне – багнет не міг випасти.

Тепер драгун опинився у становищі нещасного козака, але навряд чи встиг це зрозуміти, бо, вискочивши із кущів, як вовк із засідки, Ільченко зробив випад. Той спробував відбити удар, але Мусій тримав рушницю двома руками, а вбивця палаш – однією, та й тульський палаш, виготовлений вручну майстром-кріпаком, поступався шведській криці, яку виготовляв вільний робітник на фабриці.

Клинок переломився, залишивши, щоправда, зарубку якраз на тій трубці, якою багнет на ствол одягається, а сам багнет увійшов

противнику «під ложечку».

Мусій швидко обшукав трупи... На руках були порохом випалені клейма, які ставили рекрутам,^[31] але на одязі не вистачало ґудзиків, отже – втікачі з війська (слова «дезертири» він не знав).

– О Господи! – вигукнула жінка, підійшовши до Пройдисвіта, і спитала: – Петро мертвий?

Ільченко кивнув.

– Царство йому небесне, – перехрестилася та. – Мені до гетьмана треба.

Мусій мало не запитав, чи не треба їй до царя одночасно з султаном, проте жінка зрозуміла, про що він думає, тож, ухопивши двома пальцями гайтан на шиї, витягла підвішений на ньому перстень зі смарагдом, на якому був вирізьблений гетьманський герб.

– Я від Мотрі Кочубеївни...

Пройдисвіт відчув, що під ним пливе земля...

Для нього не було ані дивним, ані потворним кохання між старим та юнкою. Якби всіх жінок, що виходили заміж за чоловіків, які годилися їм у діди, змушували до шлюбу – ніякої змушувалки не вистачило б...

До того ж старшинських дочок з дитинства привчали до думки, що чоловік буде немолодий, головне – щоб старшина. А хто в нас найголовніший старшина?

Ясно йому було й те, чому Кочубеї ополчилися проти цього союзу: як не крути, як не верти, а не було в Україні ремесла, небезпечнішого за гетьманське: по Богданові жоден гетьман не помер з булавою в руках, а рідня-свояки сьорбнули донесхочу...

Чого Мусій не міг зрозуміти, так це того, чому Кочубеї почали зводити на гетьмана звинувачення у привороженні та ще й у зґвалтуванні (начебто не помічаючи, що одно суперечить іншому)... Такі побрехеньки могли погано для них самих скінчитися, адже, згідно із законом, за наклепи – їм загрожувало те саме, що було б звинуваченому, тобто в даному випадку – страта.

Як не дивно, але Кочубеїв поки що рятувало те, проти чого вони повстали, – тобто кохання гетьмана, бо якби він просто бажав затягнути Мотрю в ліжку, то поплатилися б вони за брехню головами...

– Але ж гетьман у Києві!

– Ні, поскакав до Білої Церкви.

Якщо розмірковувати головою, то доручення до патріарха було вочевидь важливішим. Проте в тому-то й проблема з цими закоханими, що вони часто думають не нею. Якщо лист Мотрі не потрапить до гетьмана, а той опісля дізнається, що Мусій міг, але не допоміг, буде сердюкові непереливки.

«Добре, допоможу їй добратися до Білої Церкви». Проте...

– Як гадаєш, до кого саме Кочубеї послали голуба?

Тому, що зарізяки виїхали назустріч, могло бути лише одне пояснення. Саме це.

– А не випадково?

У відповідь Мусій мовчки показав те, що було в кишені одного з дезертирів, – невеличкий клапоть паперу, на якому з одного боку було намальовано свинцевим олівцем тавро, як на конях, та літера «буки», тобто «два», з другого – написано «забрати лист».

Дезертири явно ночували не в лісі чи на болоті, а в хаті. І не було в них із собою вогнепальної зброї, хоча при дезертирстві вони не могли прихопити самі лише палаші.

Вочевидь, той, у кого переховувалися ці дезертири, не дуже-то довіряв їхній витримці, боявся, що хтось із них та бабахне.

А треба було безшумно...

Цікаво, чи розуміли вони, що хоч верть-круть, хоч круть-верть, а все одно в черепочку смерть? Причому саме в черепочку, рано чи пізно, дали б їм покуштувати чогось. Бачив Ільченко такі штуки при дворі бея Ісмаїла...

* * *

Хата-землянка вигулькнула за поворотом яру несподівано, коли вже небо посіріло. Мар'яна – єдине, що дізнався Мусій про жінку, це те, що звали її Мар'яною, ну й те, що можна оком побачити: роківдесь близько двадцяти, білява, сині очі... – так-от, Мар'яна, яка вела його ярами та стежками (ці місця вона знала, як власну долоню, що було трохи дивно), прошепотіла:

– Рік тому її не було.

Мало чого рік тому не було! Проте Мусій обережно витяг палаш, засунув його під праву пахву (повіддя він тримав правицею, як і личить лівакові), а в шуйцю взяв свій вірний пістоль. У нього було два пістолі, німецький та турецький, причому перший він носив за поясом, а другий – в ольстрі.^[32]

Як не мало він *умів*, але порох на полиці спалахував у нього неодмінно, без осічок. А такого, аби на полиці спалахнув, а у стволі – ні, майже не траплялося. Сердюка поки що Бог милував.

Помилував і на цей раз. Бо кремезний, добре одягнутий чоловік як з'явився у дверях, так одразу й скинув до плеча карабін. Ільченко випередив його на долі секунди – і куля з рук мерця пішла в небо. Мар'яна скрикнула, що Пройдисвіт приписав переляку.

У землянці нікого не було. Проте тут і там було розкидано селянський одяг, за розміром підхожий на дезертирів, були тут і рушниця, і пістолі, і лядунки – усе московське, більше того, тут знаходилися мортириця^[33] та гранати – свідчення того, що дезертири були не драгунами, а кінними гренадерами.

Мусій зразу вирішив, що литі мідні гранати він візьме, а от мортириця... приваблива штука, але й примітна. Хоча... Можна поки що замотати в щось та приторочити до Мар'яниного сідла. Вона легка, речей не має. А перед Білою Церквою приховати десь.

Спальне місце було зроблено зі свіжоскошеного сіна.

– Дивно, коня немає.

– Нічого дивного, – Мусій знизав плечима, – він на тих двох приїхав, цим коней не довіряли. Втекти, звісно, й пішки можна...

Проте коні дорого коштують. Ну, ясно і те, що вчора вони швидше, аніж ми, дісталися до шляху, бо ми їхали поночі, а вони – серед білого дня.

– А сюди не так легко дістатися, як здається, – потягуючись (потягуючись!), сказала жінка.

Сердюк обійняв її за талію, вона висковзнула, але лише для того, аби впасти на сіно.

– Про що ти думаєш?

– Про те, що нас тут можуть застукати...

– Ні. І ні. Не можуть, бо якщо тіла знайшли, то погоня по слідах не піде, я відвела очі...

«Так ти відьма?»

– ...тепер у слід носа втупить, а не побачить. І думаєш ти не про погоню. А про те, що якби Петро залишився живим, то лежала б я під ним.

Мар'яна посміхнулася.

– Могло й так бути... Він сподівався.

Вона засміялася.

– А могло і не бути. Мало хто на що сподівається... Он Мотря все ще бачить себе пані гетьмановою.

«Дійсно, якщо зразу не вдалося, то після такої веремії...» Втім, сердюкові взагалі було байдуже до далекої доньки генерального судді, а зараз – і поготів. Адже якщо їх не можуть знайти, а Мар'яна така красива... а він уже кілька місяців не був із жінкою...

* * *

Мусій Ільченко не міг бачити, що кожного разу, коли Мар'янині нігті впивалися в його плечі, труп невідомого йому старшини здригався.

* * *

А тим часом.

Государ Петро Олексійович (формулу «Петро І» він вигадас трохи згодом, чим дасть поштовх чуткам, що є предтечею антихриста: *перший*, а потім ще другий буде!) ніяк не міг заснути. Десь о другій годині він зволив згадати, що його непокоїло: у повідомленнях з Москви та Санкт-Пітер-Бурха (він і подумки вимовляв повністю, зі смаком: Санкт-Пітер-Бурх) уже три місяці не повідомлялося про жодну страту.

За три місяці – жодної крамоли, жодного хабара, жодного випадку казнокрадства? Покривають... Покривають!

Петро підвівся, одягнувся сам, без допомоги – пожалів будити денщика (із жінками він лягав удень, а спав з денщиком, причому це був єдиний випадок, коли цар зволив пояснити підданам свою поведінку: в момент засинання з ним, мовляв, корчі бувають, і єдиний засіб від них – учепитися в чоловічі плечі. Що ж, ті троє, що мали право входити до кімнати, де зволив зупинитися Його Величність, – тобто Меншиков, Головін та Апраксін, – інколи заставляли сцени, схожі на корчі...)

Цар витяг з-під подушки зв'язку ключів, швидко пройшов до сусідньої кімнати, яка вся була заставлена скринями, що їх Його Величність зволив зробити власноручно й секретні замки до цих скринь сам «измыслил».

У цих скринях, які Петро чомусь називав «шкапами», заперті на ключ спали царські секретарі.^[34]

Петро відкрив першу-ліпшу скриню, витяг секретаря... Витяг у буквальному розумінні, схопивши за плечі з усієї своєї богатирської сили.

Секретар, що не вперше переживав подібну оказію, спав у мундирі, щоправда, штани в нього були мокрі: терпів, бідолаха, з

останніх сил, а коли цар його схопив – синці точно будуть, – то з переляку...

– Пиши! – рявкнув Петро Олексійович. – Господа! Понеже уведомлены Мы, што вы по доносам ни одново дела не свершили, но всё поманиваете, забывая Бога и души свои, того ради последнее, о сем пишу к Вам. Ежели пяти или шти дел главных, буде более, не успеете, до первого числа... и преступникам не учините смертную казнь, то вам сие будет! Про смертную казнь и што им самим сие будет, подчеркни жирно. Што ещё? Ну! Што ещё есть?!

– Про протопопа ж писали, с Воронежу, на которова донос поступил, што писал протопоп ночью, а чего писал – неведомо. Запирается, говорит, ничего не писал, и даже пера с чернилами не нашли в доме. А на дыбу его нельзя, спина больная, помрёт ишшо.

– Пиши. О протопопе. Раз пытать нельзя, то можно, разложив, батогами бить.^[35]

Продиктувавши кілька листів, Петро забажав до вітру і, на відміну від секретаря, мав змогу виконати своє бажання, полишивши на столі зв'язку ключів від «спальних шкапів». Як тільки за монархом зачинилися двері, секретар витяг з-за пазухи шматок воску і, поспішаючи, почав робити відбитки. Давно вони на таку нагоду чекали.

* * *

Мусій усе ж вирішив почекати Мар'яну на постоялому дворі на околиці Білої Церкви до завтрашнього ранку. Власне, тут вона була в безпеці, чи майже в безпеці: спробувати схопити в місті жінку з таким перснем було дуже ризиковано. А якщо вона сказала, що далі не потребує супроводу, то, мабуть, так воно і є. Та все ж таки...

Мусій трохи пригубив медовухи з глиняної чарки.

Саме трохи – він пам'ятав розповіді діда Данила (батька майже не пам'ятав) про старі часи, коли за ковток у поході козака страчували, і

правильно! Про небезпеку від міцних напоїв нагадував раз у раз і Іса.

Але їсти, не запиваючи, було просто небезпечно, бо пили навколо всі. А колись же за випивку під час війни страчували. Неподалік компанія козаків (судячи з деяких вигуків, Богуславського полку) уже напилася до небезпечного стану і, косо поглядаючи на Ільченкову барву,^[36] лаяла старшину. Особливо часто згадували будівництво нових валів навколо Лаври, звідки й поверталися.

Мусій сам не розумів, навіщо насипати земляний вал, коли є потужний кам'яний мур, який закінчили лише минулого року. Проти кого це? Проти орди вистачить і муру, навіть якщо вона прорветься до Києва, чого, дяка Богові і козацтву, не траплялося дуже багато років. Шведи? Та за час, потрібний для будівництва таких потужних укріплень, війна сто разів скінчиться.^[37]

Пройдисвіт підозрював, що просто хтось віддав наказ, не подумавши, і все, – написане пером не виореш волом, та й гроші, що з казни на цю справу капають, – що, все срібло дійшло, куди треба, і нічого по дорозі не заблукало? Ха!

Один з козаків спробував відволікти увагу піснею, проте, як це часто буває, намагаючись змінити тему, змінив її на ще небезпечнішу, бо заспівав він не мало, не багато, а:

– Склич, Палію,^[38] склич дружину
Та й підем на ляховщину!
Треті півні не співали,
Польські замки запалали!

Мусій не вперше стикався з тим, що народ не змирився з арештом *батька козацького*. Сам він двічі воював під булавою Палія, бо саме до його загону приєднався, коли той проходив мимо Бара, невдовзі й у полон потрапив, а після втечі повернувся в Україну якраз перед

початком «нової Хмельниччини», та міг сказати про Палія багато доброго, але... Пам'ятав і про його важку вдачу, через яку видатний тактик постійно сварився з усіма гетьманами та іншими полковниками. Саме цим – значно спрощуючи – пояснював і його арешт. (Хоча інколи замислювався: чи не за чаклунство взяли полковника? Всі навколо певні були, що Семен – ворожбит. Так здавалося й самому Ільченкові, хоча спитати, звісно, не насмількувався.)

Так чи інак, але майже всі старі паліївці змирилися, два полки з них створено (до Білоцерківського полку Ільченко не вступив, бо городові козаки несли службу власним коштом, якого в нього не було, а до полку Танського – бо Танський^[39] його не любив), – так-от, свої змирилися, бо проти царського наказу нічого не вдієш, а решта – ні.

У Мусія навіть майнуло передчуття, що йому зараз можуть натовкти пику, бо не будеш же стріляти-рубати своїх, але цієї хвилини вихором влетіла Мар'яна.

– А хто обіцяв грошей зайвих не витратити?

Мусій миттєво розіграв спійманого на гарячому чоловіка, хоча щось не пригадував за собою ніяких обіцянок.

Коли вони опинилися в кімнатці, точніше – у маленькому закапелку, Мар'яна обняла сердюка і зашепотіла у вухо:

– Ніж у тебе добрий?

Нічого не розуміючи, Мусій кивнув.

– Ріж монету, пістоль набивай! Швидше, він може й сюди заявитися.

Ільченко не зумів би втекти аж з Єгипту, якби не відчував, коли можна перепитувати, а коли треба робити, що кажуть. Він витяг монету, яка на вигляд здавалася найвищої проби, порізав її ножом на шматки й набив ними німецький пістоль. Другий у нього був турецьким, дуже довгоствольним, і сердюк завжди заряджав його кулями – він пробивав кольчуги, які ще носили деякі поляки та татари.

Тільки завершивши процедуру, Пройдисвіт повернувся до Мар'яни, що, вочевидь, розуміла: не можна відволікати людину, яка перезаряджає зброю:

– Що?

– Ти пам'ятаєш старого, що сказав: «Мало нас залишилося»?

Сердюк остовпів: *«А вона звідкіля знає?»*

– Я задрімала, поки листа носили до гетьмана... Саму не пустили, звісно... Ну, я задрімала на ослінчику... З тобою виспишся... І він з'явився уві сні. Сказав, що ти вбив учня самого Сулеймана, а це – найсильніший із чаклунів бусурманських. Він такого не подарує, бо учня знайти важко. І ще Сулейман якийсь некро, некро – і не вимовлю цього слова. Тому тобі треба мати срібну зброю. Старому дуже важко з'являтися уві сні, тому вдруге навряд чи зможе.

Мусій прикинув, чи не може це бути брехнею, і вирішив, що навряд.

– Зараз поїдемо?

– Ні. – Це слово спочатку вирвалося само по собі, і лише потім сердюк зрозумів чому. – Я сказав, що буду до ранку, тож запам'ятають, якщо станеться інакше. Та й сюди – все-таки образи висять, людей багато, я диякона бачив, – мо', й не сунеться сюди нечиста. І їхати з такими ворогами краще вдень. Тим більше що тобі ж до Батурина?

– До домовини! – визвірилася Мар'яна. – Я ж гадала, не здогадається катиця,^[40] куди я їду. Аякже! Тепер мені до Батурина зась, усе, що мала, – пропало. Так що з тобою їду. Старий благословив, а тобі наказав передати, що старого Ісу він знав і що той і впововину не був такий, як моя бабця. Отже, я теж сильніша за тебе.

У Мусія майнула думка, що бабця була сама по собі, а онука сама по собі. Проте два потворники^[41] дійсно кращі за одного. Але... Він згадав, що вона й бровою не повела, коли загинув закоханий у неї козак, більше того, за кілька годин віддалася іншому. Та й зараз якусь фальш він усе ж відчув.

– Може, ще й сказав, для чого я їду?

Жінка зашарілася, але відповіла правду:

– Ні, заборонив навіть питати. Не твоя, сказав, справа.

Вочевидь дійшовши висновку, що Мусій потребує додаткового заохочення, вона взяла образ у кутку (господар чи то багатий, чи то дуже богобоязкий) і рішуче повернула його обличчям до стінки.

– ...Не спиш?

– Боюся спати. Не хочу бути уві сні вбитим. Так що поспи трохи перша, а потім я, і так воно хай і далі буде.

Поспали...

* * *

Неприємності почалися вранці на стайні, де Ільченко з Мар'яною сіддали коня й мула.

Присутність когось іншого він відчув потилицею й, озирнувшись, побачив двох козаків, що вчора лаяли старшину. І відчув бажання закусити, бо хлопці або похмелитися встигли, або всю ніч пиячили.

– О! Курва попалася! Пішла з нами!

Мусій, ще сподіваючись уникнути бійки, рявкнув:

– У мене наказ!

– Про курв?

І, не даючи сердюкові щось пояснити, кремезний козарлюга зацідив Ільченкові в обличчя так, що той упав, а перед очима замерхтіли зірки.

Кремезний розвернувся і схопив Мар'яну, у чому й помилився, хоча досі після його удару ніхто не вставав раніше ніж за кілька хвилин; проте Пройдисвіта, коли він був рабом, ще й не так били, так що раптом, перш ніж богуславці помітили, він підскочив, неначе кішка, і вже тримав у лівій турецького пістоля, вихопленого з кобури при сідлі мула.

Як уже сказано, пістоль був дуже довгоствольний, до того ж, як на значній частині турецької зброї, десь за півпальця до кінця ствола на ньому було досить велике потовщення у вигляді зміїної голови, з пащеки якої виходить дуло.

Тож коли ця зміїна голова вдарила кремезного по голові, на додачу правий кулак врізався йому ж у потилицю, а другий козак отримав копняка в черево, сердюк ще й палаша вихопив:

– Порубаю й постріляю! – Для наочності Мусій клацнув курком пістоля.

Насправді Ільченко не бажав ані стріляти, ані рубатися, і хоча йому дійсно нічого б за це не було, проте виконання наказу зірвалося б.

Менший з козаків ухопив кремезного, що стогнав від болю, за здорову руку й поволік, – мабуть, від копняка протверезів.

...Мусій не звернув уваги на захоплені очі слуги-підлітка, що тут і ночував у стайні, та якби й звернув, то нічого зробити не зміг би.

Хлопчина, звісно, пробовкнувся; хоча хазяїн постоялого двору суворо забороняв розповідати будь-кому про бійки між відвідувачами, але наступної ночі Аркадій Борисов, який уже вирішив був відмовитися від погоні й завітав до Білої Церкви просто про всяк випадок, почув про бійку від дівки, яку залишив із собою.

Вранці він мав уже докладний опис обох подорожніх, та й коня з мулом описали.

* * *

...Утім, в Ільченка вистачило глузду звернути з битого шляху й просуватися стежками, Білоцерківщину він знав добре, бо воював тут майже два роки, та й потім проходив з полком.

Отож просуваючись весь день без перепон, вони надвечір зупинилися на березі невеликого струмка.

Мар'яна зібралася за хмизом, але сердюк похитав головою:

– Ночі теплі. А поїмо хліба.

І, впіймавши здивований погляд жінки, пояснив:

– Бачив я одного, запах вогнища ду-уже далеко чув, може бути і другий. До того ж, як підкинеш хмиз, то потім до-овго нічого не бачиш. Як і домовлялися, я посплю, а ти початуй, потім розбудиш.

Утім, жінка штовхнула його десь години за дві.

Мусій сполоснув обличчя, аби прогнати сон, і запитав:

– Страшно?

Та ледве вичавила із себе:

– Та всюди ворог ввижається.

Сердюк відкрив рота, хотів щось сказати і тут здогадався, що під словом «ворог» Мар'яна розуміє не людей і... і що вона, мабуть, права, тож, тримаючись так, аби загородити собою огляд з того місця, звідки просто віяло небезпекою, витяг з-під сакви, що слугувала йому подушкою, набитий срібним шротом пістоль, поклав на кирею, на якій раніше лежав. Поряд поклав шведську фузею^[42] з примкнутим багнетом. І поцілував жінку.

– Ти що?

– Твій переляк заспокоюю.

...І саме тієї миті, коли б із чортової дюжини спостерігачів дюжина дійшла б висновку, що Мусій нічого, крім Мар'яниного тіла, не бачить і ні про що, крім нього, не думає, сердюк скочив на ноги і вистрілив у темну фігуру, що підкрадалася до коханців.

...Ільченка порятувала звичка одразу після пострілу міняти зброю, особливо вночі, коли постріл тебе ж і засліплює, а ще передбачливість, з якою він поклав поряд із собою фузею. Бо темна фігура все ж стрибнула, сама настромивши себе на багнета.

Проте вона не впала, а продовжувала махати руками, явно намагаючись добратися до Мусієвої горлянки. Мовчки, без крику чи стогону. Той, не думаючи, звів курок і натиснув на гачок, аби знову осліпнути й оглухнути від пострілу.

Удар кулі відкинув фігуру на кілька кроків, та вона підхопилася, сердюк це не так побачив (бо перед очима мерехтіли плями), як

здогадався і знову зустрів нечисту силу багнетом.

І знову опинився у становищі мисливця, котрий ведмедя взяв на рогатину, але... людиноподібна істота, що билася на багнеті, й не думала слабнути попри кілька жахливих ран. І все це в повному мовчанні.

Несподівано біля Пройдисвітової голови гримнув постріл з пістоля, потвора здригнулася, завмерла й осіла на землю.

– А ось тепер уповні прощай, Дороше. Чи як тебе звали? – Голос Мар'яни, в руці якої димівся турецький пістоль, звучав неприродно.

Пройдисвіт викресав вогонь, подмухав на трут і мало не скрикнув: на землі лежав той невідомий літній старшина, якого він уже одного разу вбив. Ось і дірка на місці ока – він, як і завжди, цілив у перенісся, але саморобна куля, як і завжди, трохи відхилилася від лінії прицілу.

І ще чотири рани на тілі.

Ільченко замахнувся палашем, але раптом відчув: *не треба*. Дорош (який, можливо, і не Дорош) тепер мертвий повністю й назавжди.

– Пояснюй! – Він повернувся до жінки.

– Та нема чого пояснювати...

З Мусієвої горлянки вирвалося щось хрипке, і жінка заторохтіла, неначе хліб молотила.

– Дорош – це далекий родич Кочубеїв. Як і вони, з Криму.^[43] Тобто батько його з Криму. А він як дізнався, що Кочубеї тут високо піднялися, так і приїхав, охрестився у ту віру, де більше сала дають. А може, й не хрестився, про Кочубеєве бусурманство чув?

Хто не чув! Хоча досі Ільченко не знав, вірити цьому чи ні.^[44]

– Хоча він, на відміну від тебе, необрізаний.^[45] – Мар'яна перехопила Мусіїв погляд. – Ну так, був гріх. А то звідки б мені знати? Чоловік пропав, з першого ж походу по весіллі не повернувся, ніхто й не знає – мертвий чи у полоні. А кортить!

Вона знову потягнулася, її біле тіло (одягтися не встигла) просто світилося у темряві.

Чоловік встиг подумати, що оця жінка була з ним не лише через кілька годин після смерті Петра, але й через кілька хвилин після першої смерті Дороша, з яким спала та якому була багато чим зобов'язана...

Проте... їм їхати далі разом... і відьма могла б бути не такою красивою...

– ...Я забув спитати про головне.

Мар'яна здогадалася, не перепитуючи.

– Я поклала до другого пістоля свій хрестик. Поверх кулі.

Гладкоствольну зброю можна було зарядити двома кулями – одна поверх іншої.

А звичай носити хрести на грудях потроху розповсюджувався, хоча ще донедавна такого звичаю не було.

– Не знаю, що більше подіяло: чи те, що освячений, чи те, що срібний. А чому срібний шрот не подіав – сама не втну. І бабуся, і старий оцей запевняли, що повинен виручити.

Зате Мусій це розумів – він вистрілив занадто рано, з надто великої для уламків монети відстані, і ті два-три шматочки, що влучили, застрягли в одязі. Треба буде срібну кулю відлити.

* * *

А тим часом.

Гетьман стиснув голову руками. Його кохану видають заміж... За Чуйкевича.

І нічого не можна зробити...

Нічого...

Не можна зараз сваритися з Кочубеями, з Чуйкевичами, з Апостолом, що стоїть за ними.

Не можна, не можна...

Тим більше що однаково вони з Сонечком бути разом не можуть. Якщо раніше можна було без зайвого галасу отримати дозвіл від патріарха, то зараз не можна... І не скажеш же вголос, що Кочубеї – мусульмани...

Ніяк не можна.

Тим більше що, схоже, від нього й чекають якоїсь дурості.

А Мотря ляже з іншим...

Біль... Боже, як це боляче...

А ще Апостол кричав йому в обличчя:

– Якщо так і далі буде, то кури нас загребуть!

Чому йому згадалося зі Святого Письма: «не прокричить тричі півень, як ти тричі зречешся»?

Можуть нас кури загребти, можуть. Петро веде справу круто, а ще кілька років тому здавалося, що він від українців лише вірності хоче... І були ж вірні, були! А подяка яка? Вважай, по два, по три рази щомісяця нові обмеження наших прав! Он учора московський капітан кричав: «Вы, блядины дети, у нас в мешке!»^[46] А майже так!

До речі, серед козацтва за такі слова на адресу матері спокон віку була одна відповідь... А тепер спробуй сказати їх благородію: «витягай шаблю», – одразу кричить: «Тут изменное слово и дело!». І що робити? Повставати? Легко сказати! Якщо зберемо усі сили докупи, то одного свого проти трьох-чотирьох московитів виставимо. А не зберемо, Петро не випадково направляє наші полки в різні боки...

Як добре було б, якби Карл упень, остаточно розбив Петра так, щоб той довго не міг піднятися. Тоді можна було б просто написати ввічливого листа, що так, мовляв, і так, віднині ми незалежна держава. І без повстання. Але чи переможе Карл, у якого війська все-таки менше?

А Мотря виходить заміж...

Мабуть, єдине, що втішає, – оця справа з патріархом.

Це – для Бога. Для душі. Для вічності.

Прости мене, Господи!

Частина друга, в якій розповідається про маловідомі види природних та надприродних істот, про маловідому державу та її мертвого гетьмана

Вранці вони не встигли від'їхати і кількасот кроків від місця привалу, як Мусій відчув, що на нього знову ворожать. Повернувся очима до відьми: без слів ясно – вона теж відчула.

Мар'яна подумала і сказала:

– Це не Сулейман.

Ільченко теж відчував, хоча й не зміг би обґрунтувати (і навіть слова не знав такого – «обґрунтувати»), що той, хто перетворив Дороша на упиря, і той, хто ворожить, – зовсім різні люди. Та й ворожили на нього ще до вбивства родича Кочубеїв.

– А він... Сулейман цей... він на нас ворожив?

– Мабуть, що ні... Він просто підняв мерця, а той сам пішов шукати. Й одного тебе він міг і не знайти...

– Одного мене?

– Упир приходить або до вбивці, або, ще частіше, до жінки... А тут ми разом.

«Раніше не могла підказати?»

– Не підозрюй мене. Я лише зараз кінці з кінцями звела. Щось згадала, про щось здогадалася. І... здається мені, що підняти він може лише свого учня. Не чула я такого ніколи, але мені чомусь так здається.

Пройдисвіт замислився. Він десь чув, що отаке ворожіння на кістках не кожного разу вдається і повторити його можна лише через кілька днів.

– Просто їдьмо швидше. Мій мул витривалий, кобила твоя також. Хоча я дурень, що тих зайвих коней не спіймав. Хліба пожувати і в

сідлі можна. Поспати – рівно стільки, аби коні відпочили.

– А я спробую зробити так, аби слідів не залишилося.

Однак жінка переоцінила свою силу. Борисов знову натрапив на слід. Більше того, один із нагайців розгледів відбитки копит саме цього мула і коня жінки, яка була із сердюком; звідкіля вона, до речі, взялася?

* * *

Пройдисвіт їхав першим. Щось його непокоїло, щось неначе дряпало по душі, проте жодних доказів не було. Тому він витяг з ольстри турецького довгоствольного, зі зміїною головою пістоля.

– Ой, що це?

Із трави звелася голова. Голова змії, тільки в багато разів більша, аніж будь-яка з тих, які Мусій бачив раніше.

Змія була величезною. Ільченко чув про зустрічі з велетенськими зміями ще в Барі, від татар^[47] – і тоді, підлітком, вірив. Потім, дорослою людиною, жодного разу не зустрічав і вже не йняв віри.

Тепер треба було повірити своїм очам...

Її довжина була близько п'ятнадцяти кроків, товщина більше кроку.

Мар'яна зойкнула, але Мусій знав: зараз важливо не робити різких рухів. Губи вже самі шепотіли слова, буквального змісту яких він не розумів – і не міг розуміти, бо ці слова йшли ще із сарматської мови.

Змія підняла голову. Ясна річ, вона нічого б не почула, навіть якби сердюк не шепотів, а кричав. Проте якісь хвилі, що їх створювало закляття, досягали неї, будили *щось*, чому рептилія не змогла б дати визначення, навіть якби вона була розумна.

Величезна гадинка розвернулася й щезла.

Мусій перехрестився...

Зарано.

Позаду почувся тупіт копит. Кількох коней. Утекти не вдасться. Отже доведеться або вмовити цих вершників, або померти в бою.

– Вот он где! – засміявся порутчик і крикнув татарською: – Взять! Баба ваша.

І раптом полетів убік разом з конем.

Змія не намагалася кусати і не витрачала часу, аби душити. Вона біла то головою, як тараном, то хвостом, як цепом.

Мусій з Мар'яною рвонули вмить і зупинилися лише за годину...

* * *

У Борисова голова боліла – як ніколи у житті. Він не знав, що це струс мозку, але розумів, що він ще легко відбувся. Зазвичай вершники, що падали разом з конем, ламали ключиці чи стегна, а якщо лука сідла влучала у череву, то помирали в жахливих муках. Клята зміюка довго не помирала, власне, її тіло ще й досі здригалось. На ногах залишилися сам Борисов, його денщик та один з калмиків, точніше, ногаєць, саме той, що гадав. Ну й, звісно, Роб рудий. Цей у вогні не горить й у воді не тоне. Васька та Роб здогадалися зіскочити з коней, що казилися, й відбігти вбік, і азіат, під яким кінь чомусь був спокійнісінький, нашпигував зміюку стрілами, а Роб аж три кулі всадив. У нього стара, але добра двоствольна аркебуза мисливська. Потім Васьчину взяв. Решта мертві або покалічені, хоча деякі встигли почастувати потвору своїми шаблями.

– Мурзо, – звернувся татарин рідною мовою, – якщо далі гнати звіра, поранені пси не потрібні.

Холодність, з якою було сказано ці слова, справила враження навіть на Аркадія Петровича. Хоча якби він замислився, то сам дійшов би такого висновку.

Дворянин, як уже казали, зростав біля татарського кордону, ще змалку навчився кидати аркан, та й у ногойця ось він (про аркан Борисов подумав, бо сердюка треба було взяти живим). Їхати вчотирьох небезпечно? А це як сказати. У місцевості, де постійно

рухалися козацькі, російські та польські війська, розбійників було чимало, проте вони переховувалися невеликими купками – велику легше виявити.

Якби у преображенця менше боліла голова, то він перехопив би погляди, що їх татарин кидав на його діамант.

* * *

У Мусієвій голові колотилася одна й та сама думка: як поміняти мула та коня, сліди яких ворог добре запам'ятав, на нових тварин так, щоб супротивник слід втратив. Але, на жаль, поки що з цієї колотнечі нічого не виколотилося, не збилося ніякого масла.

– Ти диви, скільки лятавців, [\[48\]](#) – подала голос Мар'яна.

Ільченко підняв голову: дійсно, з неба ніби градом падали зірки. Хоча хтось йому казав, що зірка не може падати.

Тоді Пройдисвіт також про лятавців подумав, та не став перепитувати.

Несподівано одна із зірок неначе полетіла прямо на них, подвоюючись у польоті.

Це була не зірка!

Ільченко вихопив той пістоль, який було набито срібною кулею, відлитою з монети, і зіскочив з мула.

Проте курок – уперше в Мусієвому житті – клацнув даремно. Осічка.

Переляканий на смерть, сердюк вихопив палаш. І полетів сторчголов. Лятавець відбив палаш голіруч, ударивши ребром долоні по голомені, [\[49\]](#) а шуйцею просто зацідив Пройдисвітові у щелепу.

Наступної миті Ільченко побачив дуло власного пістоля й почув спокійний голос:

– У моїй руці вистрелить.

Жіночий голос. І рука була жіноча.

– Тоді або стріляй, або мені віддай, – неначе збоку почув Пройдисвіт самого себе. І, не підводячись (мало що цей біс може зробити), нарешті роздивився. Їх було двоє, причому...

А от про жінок-лятавок ніхто ніколи не згадував.

Вони були схожі, як близнятка, тільки й того, що одна... що в одного груди пласкі, а в другої – ні. Ну, й одягнені відповідно до статі. А так дуже схожі – русяве волосся, кирпаті носики, веснянки та сині очі. Яскраво-сині. Виглядала дівчина років на шістнадцять-сімнадцять, хлопець – трохи старшим. Єдиною зброєю парубка була рушниця, а на поясі багинет – саме багинет, кинджал, що вставляється в дуло.

– Цікава зустріч, – дзвінким голосом сказала дівчина. – Давно я не зустрічалася одразу з двома ворожбитами. А от слід ти поганенько замела, – звернулася вона до Мар'яни.

– Зроби краще, – сказав і сам злякався своєї сміливості Ільченко.

– А чого б це? Не забагато буде? – накупився хлопець.

– Мені подобається, – заперечила лятавка, повернулася обличчям туди, звідкіля прибули Мусій з Мар'яною, і щось швидко-швидко зашепотіла. Як не тихо, але Пройдисвіт розібрав, що мови цієї він не лише не знає, але й ніколи не чув. – Мені сподобалася твоя мужність, – повернулася вона до Пройдисвіта. Другий... – неясно додала дівчина з неба.

Помовчали.

А про що говорити у такій ситуації?

– Мені треба до Дубоссар, – знову заговорила лятавка.

Мусій хотів було сказати: «Ти що, дороги не знаєш, коли аж сюди залетіла?», – та вчасно прикусив язика. Сміливість сміливістю, а дурість дурістю. Шлях до Дубоссар він знав аж надто добре.

– Нас віднесло вбік, гадаю, що дуже далеко.

Ільченкові здалося, що вона про щось мовчить, проте він теж знову помовчав. Тобто помовчав стільки часу, скільки треба, аби порахувати до трьох.

– Я їду до Букурешта. Можу провести.

Мусій аж сам здивувався, почувши свої власні слова. Тільки Бог може знати, як у Дубоссарах, де, здається, є свій гетьман, зустрінуть гінця гетьмана Мазепи.

* * *

За місяць до того.

Як це завжди буває, одні змирилися, і профоси їх вели або навіть несли. Інші пручалися, билися, кричали про свою невинність. Борка Чорний намагався довести, що він двічі поранений спереду, а втретє, у спину, – то вже коли всі тікали. Мирон Іванов – що шведи зайшли з тилу і дали залп. Васька Алейников – що його випадково хтось зі своїх ткнув іззаду багнетом.

Та профоси, як завжди, нікого й нічого не слухали. Вони вели, волокли, інколи несли нещасних, ставили їх на барила, накидали на шиї петлі, які команда кінних в'язала на гілки, вибивали барила з-під ніг і котили їх до наступних гілок.

Офіцери спостерігали за стратою з кам'яними обличчями. Наказав Великий Государ^[50] стратити *всіх* поранених у спину^[51] – значить, усіх. І скажіть спасибі, що не змушує нас самих працювати катами. Як колись після стрілецького бунту.

Дехто – особливо з іноземців, ветеранів багатьох воєн – розумів, що винен у поразці сам Петро, який розкидав війська, вважаючи, що Карл далеко, а Карл виявився близько і пішов громити по частинах. І тут без поранених у спину ніяк не могло обійтися.

Але ті, хто ловив себе на такій думці, починали читати молитви – не дай Боже, Петро здогадається.

Проте ця історія мала продовження. За два тижні.

...Підпрапорщик^[52] Яків Гава, прозваний так ще в дитинстві, перев'язав голову рукавом сорочки мертвого однополчанина.

Царство тобі небесне, Петре, не найкращою людиною ти був, ну та хай тобі Бог простить, як я прощаю.

А от повертатися до своїх не можна. Подряпина незначна, до того ж на потилиці. А якщо цар сказав: «усіх», значить, усіх.

Гава закусив губу, згадуючи минулу сутичку.

Здавалося, німецький генерал, який ними командував, усе розрахував правильно. Росіян було набагато більше, також у них у складі кожного полку була команда списоносців – у шведів списів не було. До того ж майже всі російські кавалеристи були з «кіннотників старих служб», тобто ветеранами боїв з турками й татарами.^[53] Та й у цій війні не перший раз. Сам він, Яків, уперше увігнав списа в татарина під Білгородом, невдовзі по закінченні Чигиринських походів. А бій був чисто кавалерійський, піхоти не мали ані ті, ані інші.

Проте генерал не врахував, що важкі німецькі сідла, амуніція та озброєння, які Петро змавпував у німців, були заважкими для ногайських коней, що поставлялися до російського війська.

А головне... Не той був настрій у війську, не той. Коли вони відбивали татарський напад на Білгород, то все було ясно – за тобою або твоя родина, або, якщо в самого нікого немає, такі ж, як ти, православні. Храми Божі в тебе за спиною. То й билися – може, не всі вміло, проте всі хоробро. Погнали татар. Дорогою ціною, але погнали.

І потім, коли ходили на Казі-Кармен, теж усе було ясно – буде фортеця нашою, важче буде нападати татарам. Отож що гетьманові козаки, що государеві ратні люди – ніхто не тікав від пострілів. Узяли Казі-Кармен.

А ця війна... Навіщо вона? Мовчали всі, ясна річ, бо довгий язик з головою рубають, але не той був настрій.

До того ж учора саме ці шведи розбили чисельно більший російський загін, яким командував САМ.

І не пішов Петро Олексійович за поразку помщатися, нас послав, а сам не пішов.^[54]

Шведи закрутилися, неначе сніжинки під час хуртовини, та якось трапилося так, що вони опинилися не проти роти списоносців, а проти роти простих драгунів. З кільканадцяти кроків обмінялися залпами з пістолів і вихопили клинки.

Широкі й довгі шведські шпаги, якими можна було й рубати, – перша шеренга тримала їх перед грудьми, друга – над головою.

Врізалися. Вдаривши міцним кулаком, шведи розбили ту частину, яка опинилася перед ними, погнавши коней без вершників на інші російські роти. Далі бій перетворився на різанину.

Яків перевдягнувся. Штани та жупан, зняті з дрібного шляхтича, якого розстріляли за шпигунство на користь шведів, він уже кілька днів у саквах возив, пояснивши капітанові, що, можливо, у розвідці доведеться перевдягатися. Забрав у Петра набої, поміняв спис на рушницю. Довго думав, чи міняти шпагу на Петрову шаблю – у частини російських драгунів залишалися шаблі, попри царський наказ, щоб були лише шпаги та палаші. З усієї зброї Яків найкраще володів списом, проте спис видно здалеку. Шпагою чи шаблею він володів теж не найкращим чином, проте коли колеш шпагою на повному скаку, ворог здебільшого не встигає відбити удар. А в обороні можна ефес підставити. Ваганням Якова поклав край ще один кінь без вершника, що пробився через підлісок. Легко впіймавши його, Гава прив'язав до луки сідла дві петлі, які зробив з Петрового пояса, і вставив у них спис, який тепер лежав уздовж кінського крупа. Якщо доведеться заходити до якогось села, то списа сховати можна. Ще подумав і перев'язав темляк із середини списа на кінець, для ноги. Хай буде не просто темляк, а козацький ножник, бо при ударі списа у супротивника віддача бувала такої сили, що, хоча й дуже рідко, але траплялося, що аж відривало руку. Козаки петлю одягали не на руку, а на ногу, і віддача ділилася навпіл. Тепер треба було визначитися, куди прямувати.

На Січ чи на Дон? Там якісь заворушення, згинуті легко. І на шляхах подвійні, потрійні кордони.

Раптом Гава згадав – існує ще один гетьман, ще одне, нехай нечисленне, козацтво.

* * *

Сулейман, якого, до речі, звали Ахмедом, а Сулейман – то титул, що його носив глава школи магів, яка виводила свій родовід од Сулеймана ібн Дауда, як мусульмани називали біблійського царя Соломона, – витер спітніле чоло хусткою.

Він намагався спіймати летючого джина (так Сулейман називав тих, кого Мар'яна називала лятавцями, – обоє були дуже далекі від істини), але джинів виявилось двоє. Як наслідок – він, найпотужніший чаклун ісламського світу, мало не відправився перевіряти, що зі сказаного в Корані про потойбічний світ – правда, а що – ні, джинів же знесло на північ. (Спроба вловити магічно – то вам не аркан кидати. Якщо, не дай Аллах, справа зірветься, то ворога відкине якнайдалі. Ще добре, що самого разом з будинком не закинуло кудись далеко. Як колись Алла-ад-діна, що його гяури Аладіном обзивають.) Сулейман не зрозумів, як це вийшло, але побачив, що джини впали до тих двох чаклунів, які двічі вбили його учня. Слабенькі чаклуни, хоча... в деяких питаннях вони, можливо, й не такі вже й слабенькі. Треба діяти відповідно.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Костянтин КОГТЯНЦ

МОНЕТИ
ДЛЯ
ПАТРИАРХА

 FOLIO

Примечания

1

Сердюки – піші наймані полки, відтак у частині таких полків була кінна сотня.

[Повернутися](#)

2

Це ти один здолав чотирьох? (*Араб.*)

[Повернутися](#)

3

Так. Це були погані воїни! (*Араб.*)

[Повернутися](#)

4

Варшавська конфедерація підтримувала шведів, сандомирська – боролася проти них.

Конфедерація – збройний союз шляхти.

[Повернутися](#)

5

Клеймо золінгенського майстра Вільгельма Дінгера.

[Повернутися](#)

6

Сині однострої носили старі, кадрові полки шведської армії. Полки, набрані у Фінляндії або сформовані вже після початку війни, а також різні ополченці носили сірі однострої (точніше, пошиті з нефарбованого полотна). Перші перемоги росіян над шведами в Прибалтиці та Польщі були отримані, в основному, над «сірими».

[Повернутися](#)

7

Володіння гетьманом Мазепою арабською мовою – історичний факт. Крім того, він володів ще сімома мовами.

[Повернутися](#)

8

Маср, або *Міср* – Єгипет. (Міср – у більшості діалектів арабської мови, але у власне єгипетських діалектах – Маср).

[Повернутися](#)

9

Мамелюки (мамлюки, мамлуки) – єгипетське та сирійське військо, сформоване з рабів.

[Повернутися](#)

10

Білі та *червоні* – з початку XVII ст. Єгипет та арабські країни Передньої Азії стали ареною конфронтації, а в останній чверті XVII – першій чверті XVIII ст. – жорстоких громадянських війн між

релігійно-політичними угрупованнями білих та червоних. Червоні демагогічно апелювали до міських низів та бедуїнів, які в тодішніх арабських країнах відзначалися крайнім фанатизмом, ксенофобією та неприйняттям будь-яких новацій. Білі спиралися на міську верхівку, і кращі з їхніх лідерів виступали за міцний законний порядок та модернізацію суспільства. До червоних належала більшість яничарів, які в описаний час поповнювалися декласованими елементами, до білих – більшість мамелюків.

[Повернутися](#)

11

Каїр.

[Повернутися](#)

12

Александрія. Відповідно коптською мовою та місцевою говіркою мови арабської.

[Повернутися](#)

13

З XIV ст. Антіохійська патріархія реально знаходиться у Дамаску.

[Повернутися](#)

14

Букурешт – Бухарест.

[Повернутися](#)

15

Історична особа. Помер у Києві, похований у Києво-Печерській лаврі. Інформація про його діяльність також відповідає дійсності.

[Повернутися](#)

16

З'їдення – вбивство за допомогою магії.

[Повернутися](#)

17

Дубоссари – столиця Ханської України – невеликого васального від Кримського ханства державного утворення, яке включало два міста – Ягорлик та Дубоссари і кільканадцять сіл.

[Повернутися](#)

18

У XVIII столітті писали саме порутчик, а не поручик.

[Повернутися](#)

19

Великим герцогом.

[Повернутися](#)

20

Тобто Меншикову.

[Повернутися](#)

21

«И никто б голосов таких не испущал, что малороссийский край гетманского регименту (тобто має автономний статус. – *Авт.*), а отзывались бы везде единогласно – их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина народ малороссийский обще с великороссийским народом». – Коломацькі статті.

[Повернутися](#)

22

Дещо вміє, чогось навчений – староукраїнські евфемізми для позначення чаклуна (не те щоб дуже потужного).

[Повернутися](#)

23

Курінний – мається на увазі не курінний отаман Запорозької Січі, а командир підрозділу, на які поділялися сотні реєстрового козацтва, приблизно – командир відділення.

[Повернутися](#)

24

Полушка – всупереч поширеній точці зору, монета у чверть копійки – половина шеляга.

[Повернутися](#)

25

За Петра I монети у три та п'ять копійок були срібними.

[Повернутися](#)

26

Політична поліція.

[Повернутися](#)

27

Королева Бона (1494–1557) – дружина короля Сигізмунда I.

[Повернутися](#)

28

Історичний факт.

[Повернутися](#)

29

Історичний факт.

[Повернутися](#)

30

Багинет – це кинджал, який вставляється в дуло рушниці. Шведами першими, замість багинета, взяли на озброєння повноцінний багнет.

[Повернутися](#)

31

Історичний факт.

[Повернутися](#)

32

Ольстра – кобура для пістоля, підвішена біля сідла.

[Повернутися](#)

33

Мортириця – гранатомет.

[Повернутися](#)

34

Історичний факт.

[Повернутися](#)

35

У романі використані справжні листи Петра І.

[Повернутися](#)

36

Однострій сердюцьких полків.

[Повернутися](#)

37

Будівництво нової фортеці біля Лаври тривало ще десять років.

[Повернутися](#)

Палій. – Його зараз модно лаяти, хоча ця лайка така ж поверхова, як і захвалювання російських істориків.

Факти свідчать, що під час конфліктів 1690-х рр. Палій намагався зберегти фактичну незалежність Правобережжя, маневруючи між Росією та Польщею, а коли це не діяло, погрожував обом сторонам спілкою з татарами (хоча реально на такий союз пішов лише один раз, у 1692 р., коли повідомив татар про похід поляків та, скориставшись з татарської загрози, без бою роззброїв польські частини). Поляки, до речі, однозначно трактували фастівського полковника як борця за незалежність (польські документи містять згадки про створення Палієм «уділу», «держави» і навіть «монархії», де він королює). В той же час він діяв аж надто прямолінійно і постійно конфліктував з усіма гетьманами та іншими полковниками, хоча необхідною умовою для перемоги була єдність козацьких лав. За його наказами були вбиті два (можливо, навіть три) правобережних наказних гетьмани. Як мінімум один раз Палій офіційно назвав себе гетьманом, хоча його ніхто не обирав.

Повстання 1702–1704 рр. більшість сучасників називала «другою Хмельниччиною», меншість – «повстанням Самуся», бо він був повстанським гетьманом. Термін «повстання Палія» вигадали російські історики. Палій не зразу приєднався до цього повстання, і поляки навіть просили в нього захисту від повстанців. Більше того, після приєднання він фізично не міг брати активної участі, бо хворів (судячи з описів, на віспу), а після його одужання великих боїв уже не було.

В той же час Палій уже тоді схилявся до ідеї, що протекція далекої Швеції буде менш обтяжливою.

Конфлікт з Мазепою, як уже сказано, був для Палія не винятком, а правилом. Особливої гостроти конфлікту додавало те, що Палій постійно вдавався до соціальної демагогії [Це була саме демагогія, у

приватних листах Палій засуджував «гультьайство». Крім того, після його арешту були конфісковані величезні багатства, а сучасники одноголосно свідчать, що у рядових козаків Фастівського полку часто не було навіть одягу.] (чого Мазепа на дух не переносив), а також те, що вчинені Палієм убивства правобережних гетьманів викликали в гетьмана «обох берегів Дніпра» зрозумілі побоювання. Після того як Палій з табору Мазепа послав сотню для нападу на польський гарнізон у Немирові, порятувати його не зміг би ніхто, бо навіть якби Мазепа пробачив таке порушення дисципліни, то він би сам не зносив голови за порушення союзного договору (я не заперечую того, що з моральної точки зору польські карателі, що страчували мешканців Немирова, заслуговували на покарання). Крім того, Палія було викрито в агітації за повстання проти старшини; якби він попався на такому не при Мазепі, а при Богдані Хмельницькому, то однозначно був би страчений.

Тобто Семена Палія – як і майже кожного історичного діяча – не можна малювати ані лише світлою, ані лише темною фарбою. Проте заперечувати його заслуги перед Україною чи замовчувати їх було б неісторично.

Свідчення про те, що Палій був чаклуном, збереглися не лише у фольклорі, але й в офіційних документах того часу. Так, в офіційному посланні польського регіментаря Дружкевича від 17 жовтня 1692 р. до самого Палія поляк звинувачує фастівського полковника в тому, що той «з'їв» (знищив за допомогою магії) наказного гетьмана Павла Апостола-Щуровського. На цей лист можна було б не звертати уваги, якби не та обставина, що Дружкевич особисто опитував польських офіцерів – свідків убивства.

[Повернутися](#)

Антін Танський – зять С. Палія. Після арешту останнього очолив сформований з ветеранів-паліївців компанійський полк. Цей полк кілька разів виконував функції особистої охорони Мазепи, що само по собі свідчить – гетьман не боявся помсти з боку колишніх паліївців.

[Повернутися](#)

40

Катиця (похідне від слова «кат») – прізвисько, яке дала Мотря Кочубей своїй матері за жорстокість

[Повернутися](#)

41

Потворник – чаклун.

[Повернутися](#)

42

Фузея – рушниця, яка має вигнутий приклад. До кінця XVII ст. у більшості рушниць, крім дорогих, зроблених на замовлення, приклади були прямі, що створювало величезні незручності при прицілюванні.

[Повернутися](#)

43

Дідом генерального судді В. Кочубея був татарин Кучук-бей.

[Повернутися](#)

44

Після революції 1917 року в палаці Кочубеїв знайшли потаємну мечеть. Тоді й з'ясувалося, що всі Кочубеї, у тому числі міністри Російської імперії, продовжували таємно сповідувати іслам. На нашу думку, це пояснює, чому така релігійна людина, як Мазепа, офіційно сватався до хрещениці, а сама хрещениця також не вважала такий шлюб гріховним.

[Повернутися](#)

45

В ісламі, всупереч поширеній думці, обрізання не є релігійним догматом, а лише звичаєм, що інколи порушується.

[Повернутися](#)

46

Таке висловлювання зафіксоване в історичних джерелах.

[Повернутися](#)

47

Легенди про велетенських змій були записані у кримських татар ще у ХХ ст. Правдоподібність цих легенд полягає в тому, що йдеться саме про простих, хоча й дуже великих змій, які не розмовляють людським голосом, не творять див тощо.

[Повернутися](#)

48

Лятавець – у народних легендах надприродна істота, політ якої «маскується» під метеорит (падаючу зірку).

[Повернутися](#)

49

Голомень – бічна площина клинка.

[Повернутися](#)

50

Великий Государ – усупереч поширеній думці, популярне в народі слово «цар» ніколи не було головним елементом титулу російських монархів. До 1721 р. ним було словосполучення «Великий Государ», опісля – імператор.

[Повернутися](#)

51

Історичний факт.

[Повернутися](#)

52

Прапорщик – в описаний час цей термін треба розуміти майже буквально, тобто в бою прапорщик міг бути прапороносцем.

[Повернутися](#)

53

Історичний факт.

[Повернутися](#)

54

Історичний факт.

[Повернутися](#)